

УДК 94(477)«1287»

Владислав Гулевич

ЩО ТАКЕ «ТАТАРЩИНА» ІЗ ЗАПОВІТУ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВАСИЛЬКОВИЧА (1287 р.)?

DOI: 10.58407/litopis.240501

© В. Гулевич, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4040-817X>

Мета статті – з'ясувати, чим була «татарщина» із заповіту волинського князя Володимира Васильковича (1287 р.). **Новизна:** «татарщина» досі не була предметом спеціального дослідження. У джерелах XIII ст. вона згадана лише один раз і жодного разу в XIV ст. Тому для визначення її суті й змісту проаналізовано згадки про «татарцину» та «ординцину» в джерелах XV–XVI ст. **Висновки:** «татарщина» була нерегулярним екстраординарним і чітко не обумовленим податком на князівські потреби, пов'язаними з монголами.

Ключові слова: князі Романовичі, монгольські податки, «татарщина».

Дослідження взаємин князів династії Романовичів з монголами й татарами тривають уже понад півтора століття. Кількість монографій та окремих статей на цю тему наразі має величезний перелік, аналіз якого не є завданням цієї праці. Утім, чимало проблем цих відносин і досі або не отримали належної уваги, або не були розв'язані передусім через брак джерел. Серед таких можна назвати монгольську податкову політику у володіннях Романовичів. Зокрема нам нічого невідомо про те, чи провели монголи у володіннях князя Данила й Василька Романовичів перепис населення, необхідний для визначення кількості оподаткованих людей. Ми навіть не маємо даних про те, які саме податки й повинності були накладені на населення володінь Романовичів, хто і як їх збирав та куди їх dopravляли. Певне свідцтво про їхній можливий перелік маємо лише з хронологічно близького ярлика 1267 р. хана Менгу-Тимура, даного Православній Церкві: «дань», «тамга», «полужное», «ям», «война», «подвода» і «корм»¹.

Усі згадані податки та повинності, окрім данини, про яку дискутують, визначити доволі легко². Стосовно данини для володінь Романовичів можна навести заповіт Володимира Васильковича (1287), де згадані, зокрема, «поборъ» і «тотарьца», за якими потрібно звертатися «ко князю»³. Складність визначення їх суті й змісту викликана тим, що «татарщина» згадана в джерелах XIII ст. лише один раз. Герберт Шурман вважав, що йдеться про монгольські податки «alban» та «qorčur / qūbchūr / qubčiri», тобто «данину» та «поборъ», а на думку Джона Сміта навпаки – «поборъ» і «данину»⁴. Питання, чи можна албан і кубчур співвіднести з «побором» і «татарщиною» або «пошлиною» та «даниною» з ярликів Православній Церкві 1357 і 1379 рр.⁵ залишається відкритим, позаяк «дань» на Волині була відома. Так, Володимир Василькович заповів своїй дружині «городъ Кобрынъ . и с

¹ Памятники русского права. Вып. 3. Москва, 1953. № 3. С. 467–468.

² Gulevych V. On the issue of subordination of the galician-volhynian princes to the Mongol empire and its consequences. *Reconstructing the Past*. 2023. Vol. 1. № 4. P. 65–69.

³ Полное собрание русских летописей: В 24-х т. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2: Ипатьевская летопись. Стб. 903–904; Купчинский О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. Львів, 2004. № 46. С. 317.

⁴ Schurmann H. Mongolian tributary practices of the 13th c. *Harvard journal of Asiatic studies*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Yenching Institute, 1956. Vol. 19. № 3–4. P. 304–389; Smith J. Mongol and Nomadic taxation. *Harvard journal of Asiatic studies*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Yenching Institute, 1970. Vol. 30. № 3–4. P. 46–85.

⁵ Памятники русского права. Вып. 3. № 5. С. 469; № 1. С. 465.

людми и з данью» за умови, щоб «*како при мнѣ даяли [данину] тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моеи*»⁶.

Словники пояснюють «поборъ» і «татарцину» як, відповідно, «подать, збір податі» й «данину, що виплачували татарам»⁷. На думку ж Вадима Арістова, «побор» і «татарщина», вірогідно, були різновидом ситуативних повинностей, зокрема натурального податку, а фактично стягненням на утримання татар (насамперед їх очільників). Двічі повторені в ГВЛ слова про зустріч Романовичами монголів «с *питьемъ и с дары*»⁸ можуть свідчити, що це – стійка формула, а «кормління» і «дари» отримали назву «татарщина», пізнішою аналогією якої вірогідно є литовська «ординщина»⁹. Спостереження цікаве, але воно потребує уточнення.

На нашу думку, «питьє» і «дары» не слід ототожнювати ні з податком, ні з повинністю. Про роль алкоголю у взаєминах князів із монголами в XIII ст. ми маємо лише дві згадки. Але у XV ст. алкогольні напої відіграватимуть важливу роль у дипломатичних відносинах кафінських генуезців із кримськими ханами¹⁰, і вони не були ні даниною, ні повинністю. Судячи з величезного обсягу вина, піднесеного владою міста Кафи кримському хану Хаджи Гірею у жовтні 1456 р. (441 мітрій, тобто 4,5 т¹¹, на суму 1646 аспрів), воно було призначене для всього ханського війська¹². Те, що монгольські воїни в поході споживали значні об'єми вина, прямо вказує Джувейні. Коли каан Менгу «доручив завоювання західних областей» своєму брату Хулагу, то для забезпечення його війська «було наказано, щоб усі [підкорені монголами] землі [по яким проходить військо Хулагу] дали по одному тагару, тобто 100 мандів, борошна і по 50 мандів, тобто одній шкурі (бурдюку – В.Г.), вина на кожного чоловіка (воїна – В.Г.)»¹³. У своїх приватних володіннях князі Русі тримали чималі запаси меду та вина. Так, літопис повідомляє, що тільки в одному маленькому князю селі «*въ погребѣхъ было ф (=500) берковьсковъ медоу . а вина п (=80) корчагъ*»¹⁴. Берковець містив 10 пудів¹⁵. Тобто, у цьому випадку запас лише питного меду складав понад 80 т.

Отже, можна думати, що й Романовичі виставляли «питьє» для значно ширшого кола осіб, ніж монгольська верхівка. Натомість обдарувати всіх монгольських воїнів було просто неможливо. Тому напевно чи можливо помилитися, коли йдеться про «дари» – поширений у відносинах із монголами й татарами звичай, який пережив століття і був добре знаний в Орді та Кримському ханаті. Його пізній час дари в латинській традиції отримали назву «новена» (лат. «novena» від лат. «novem» – дев'ять). Її суть окреслив Йосафат Барбаро: «*Новеною називається дар, що складається з дев'яти різних предметів, наприклад шовкової тканини, скарлатового сукна¹⁶ й інших речей, числом до дев'яти: такий звичай піднесення [дарів татарським] правителям у цих областях*»¹⁷. Обізнаний із монгольськими звичаями Василько Романович рекомендував заpastися дарами францисканцю Іоанну Плано де Карпіні, який прямував як папський посланець у Монголію. Без подарунків йому було складно виконати посольську місію, у чому він згодом переконався й сам¹⁸. Тому францисканець вчинив так, як йому радив князь¹⁹.

«Татарщина» знову зустрічається в джерелах майже через два століття – вона згадана у грамотах княгині Анни, дружини князя Свидригайла. Першою грамотою від 9 лютого

⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 903.

⁷ Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва, 1989. Вып. 15: (Персть–Подмышка). С. 131–132; Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва, 2011. Вып. 29: (Сулець–Тольмиже). С. 221.

⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 892, 893.

⁹ Галицько-Волинський літопис: текстологія / Ред. Толочко П. Київ, 2020. С. 618–622.

¹⁰ У травні 1442 р. під час переговорів з нещодавно обраним кримським ханом Хаджи Гіреєм генуезці піднесли йому мальвазію на суму 168 аспрів: Джанов О. Книга Масарії Кафи 1441–1442 рр. *Ucrainica Medievalia*. 2021. № 4. С. 335.

¹¹ Мітра (мітров) – грецька міра виміру рідини для вина в Константинополі, Пера, Тані та Кафі, про яку ще в XIV ст. згадував Франческо Пеголотті (метро), ідентична візантійському *ῥαλασσιον* мітров, що містить бл. 10,25 літри: Schilbach E. *Byzantinische Metrologie*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1970. S. 112, 129; Pegolotti Francesco Balducci. *La pratica della mercatura*. Cambridge, Massachusetts, 1936. P. 53.

¹² Джанов А. Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг. *Сугдейський збірник*. Київ, 2019. Вип. 2 (VIII). С. 86, 159–160.

¹³ 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. *The History of the Word-Conqueror*. Vol. II / Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A. Boyle. Manchester, 1997. P. 609.

¹⁴ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 333, 334.

¹⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева, под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. 2-е изд., стер. Москва, 1986. Том I (А–Д). С. 156–157; Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва, 1975. Выпуск 1 (А–Б). С. 147.

¹⁶ Скарлат – старовинна дорога тканина, назва якої походить від фр. «*écarlate*» – яскраво-червоний колір.

¹⁷ Барбаро Йосафат. Путешествие в Тану. *Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в.* / Вступ. ст., подг. текста, перевод и комментарий Е.Ч. Скржинской. Москва: Наука, 1971. С. 141–142.

¹⁸ Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli*. Spoleto, 1989. P. 268.

¹⁹ Ibid. P. 303.

1470 р. вона дала своєму слугі «Васильевичу Ленцу а братаничу его Фальцу землю служебную». Из тексту випливає, що «татарщина» – не повинність, а данина (податок): «...а съ той земли имъ намъ служитьи конемъ, а даньемъ ничего не давати – ни татарщины, ани ильну, ани собакъ кормити, на ястреба кормить развей»²⁰. У грамоті від 15 грудня 1473 р. сказано, що «Мы великая кн(я)г(и)ни Швитрыгаилова Анна отпустили есмо татарищину грошей 15 кгрошь ловчыи Мошляку старому и детемъ его»²¹.

Існувала «татарщина» і в удільних володіннях князів, які розпоряджалися нею на власний розсуд. Так, князь Іван Васильович²², заснувавши у Давид-Городку собор, дав «...изъ плату ... Городецкого съ татарщины ... тремъ попомъ кождому попу по две коне и по двадцати и по чотыре грошы литовское монеты, а дьякону рубль без чотырехъ грошей литовское монеты»²³. Усі три згадані грамоти походять з території Пінського князівства (Столінський район Республіки Беларусь). У XIII ст. Турово-Пінське князівство, принаймні його південна частина на Правобережжі Прип'яті, також входила до складу Улусу Джучі²⁴.

«Татарщину» чотири рази згадують договірні грамоти московського князя Івана III з рідним братом Углицьким князем Андрієм 1481 р. у частині, що регулювала їх відносини з татарськими державами: «А с Романова городка давати ти татарщину къ Ярославлю по старингъ» і «А с Романова городка давати ми татарищину къ Ярославлю по старингъ»²⁵. Цілком очевидно, що й ця «татарщина» не була винаходом XV ст., а мала тяглість і поширення зі значно раніших часів. Можна думати, що до тексту договору вона потрапила лише тому, що місто було куплене особисто княгинею Марією Ярославною, яка віддала його своєму сину Андрію Васильовичу після того, як Іван III загарбав усю спадщину бездітного брата Юрія Васильовича (†12 вересня 1473 р.). Из договору цілком очевидно, що «татарщина» – це не частина згаданої у ньому татарської данини («выход»), а окремий податок.

«Татарщина» не могла бути податком на утримання монголів, оскільки для цього існував згаданий у ханському ярлику 1267 р. «корм». На думку низки дослідників, це дослівний переклад монгольського «*šigüsü~šügüsü*», що спочатку означало «їжа (завичай м'ясо) для піднесення; їжа для подорожуючих чиновників; ціла вівця, приготована й подана почесним гостям»²⁶. Слово «*süsün*» зустрічається в ярликах ординських ханів Токтамиша (1393) і Тимур-Кутлуга (1398), кримських ханів Хаджи Гірея (1453), Менглі Гірея (1467), Саадат Гірея (1523) та Сахіб Гірея (1523). Тобто, «*ši'üsün*» або «*šüsün*» – технічний термін монгольської ямської системи, що окреслював обов'язки служби поштової станції щодо державних посланців і роз'їзних чиновників. Він включав їжу, напої і, ймовірно, фураж для коней²⁷.

Але «кормъ» як повинність населення на утримання посадових осіб або війська відомий на території володінь Романовичів із домонгольських часів: «и реч(ѣ) Болеславъ . разведете дружину мою по городомъ . на кормъ» (1018) і «и прил [князь Данило Романович] землю Галичскоую . и розда городы бояромъ . и воеводамъ . и бѣаше корма . оу нихъ много» (1234)²⁸. Отже, утримання військових гарнізонів і знаті не було нововведенням, але відтепер крім княжого війська населення зобов'язали в разі потреби утримувати ще й монгольське. Оскільки перебування монгольських гарнізонів у володіннях Романовичів на постійній основі джерела не фіксують, виконання цієї повинності лягало на плечі їхніх підданих лише під час виконання іншої – «війни», коли військо монголів проходило через землі князів.

Перейдемо до «ордицини». Генетичний зв'язок між волинською та пінською «татарщинами» і литовською «ордициною» простежити неможливо передусім через брак даних у період кін. XIII – кін. XV ст. Але повністю заперечувати його, мабуть, не варто. Так, суд 29 лютого 1499 р. зобов'язав людей бояр Котовичів робити те, що «они зьдавна

²⁰ Ревизия пущ и переходов звериных в бышем Великом Княжестве Литовском с присовокуплением привилегий на входы в пущи и на земли. Вильна, 1867. С. 340.

²¹ Національні гістарычны архіў Беларусі. Ф. 1777. Пінскі земскі суд. Воп. 1. Адз. зах. 88. Арк. 85 (86). Опублікована в: Ревизия пущ и переходов звериных... С. 330.

²² Син серпуховсько-боровського князя Василя Ярославовича, який втік у ВКЛ: Грушевский А. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-русского государства XIV–XVI в. Киев, 1902. С. 7–10.

²³ Ревизия пущ и переходов звериных... С. 348.

²⁴ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 872.

²⁵ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. Москва–Ленинград, 1950. № 72. Па. С. 259; № 72. Пб. С. 262; № 72. Ша. С. 265; № 72. Пб. С. 267.

²⁶ Vér M. The postal system of the Mongol Empire in northeastern Turkestan. PhD Dissertation. Advisors prof. dr. I. Zimonyi, dr. S.-C. Raschmann. Szeged, 2016. P. 105 nota 190; Vásáry I. *Susun and süsun* in Middle Turkic texts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1977. Т. XXXI. Fasc. 1. P. 51–59; Allsen T. Imperial posts, West, East and North: a review article. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 2010. № 17. P. 267.

²⁷ Там само.

²⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 130, 771.

[робили разом] з волостю ... Свислоцкою [-] города рубливали и ордынщину давали»²⁹. Тобто, будувати або ремонтувати міста – це повинність, а ординщина – податок. На початку XVI ст. його брали як грошима, так і в натуральній формі (хутром і сукном); але збирали і з міст, що колись були монгольськими данниками (Смоленськ, Берестя, Луцьк, Володимир, Мельник, Дорогичин), і з тих, які ніколи не платили данину ні монголам, ні татарам (білорусько-литовські Вітебськ, Полоцьк, Браслав, Мінськ, Новогрудок, Ліда, Волковиськ, Каменець, Гродно, Пуня, Ковно, Троки, Вільно, Більськ, Гоньондз, Райгород та ін.)³⁰. Гадаємо, що 1501 р. саме «ординщину» Велике князівство Литовське передало своєму союзнику хану Великої Орди Шейх-Ахмату, задля підтримки в критичній ситуації³¹.

Попри те, що записи про «ординщину» рідкісні, вона мала значення, потребувала урегулювання, тож двічі згадана в Полоцькому земському привілеї 1511 р.³² Але серед низки подібних земських привілеїв жоден інший не містить згадки про неї³³, особливо проти очікування у Волинській (1501, 1509)³⁴ і Київській (1507, 1529)³⁵ землях, які найближче контактували з татарським світом. Платили «ординщину», принаймні на поч. XVI ст., хоч і «по давному», але ситуативно. Накладав її великий князь литовський³⁶. Також він дозволяв пустити її на потребу міст, зокрема, на відновлення знищених пожежею дерев'яних фортифікацій і житла мешканців Луцька³⁷.

Отже, можна зробити обережний висновок, що: 1) «татарщина» XIII ст., напевно, була нерегулярним екстраординарним і чітко не обумовленим податком на певні князівські потреби, пов'язаними з монголами. У якому вигляді її могли збирати як в XIII ст., так і в XV ст., невідомо; 2) навряд чи «татарщину» можна ототожнити з «дарами», оскільки оподатковане населення не володіло масово чимось таким, що можна було піднести монголам у вигляді «дарів», які мали цінність в очах її верхівки, ласою до предметів розкоші. Тож Романовичі робили «дари» монгольській верхівці, напевно, з власних ресурсів / власним коштом (коштовна тканина, хутро, зброя, коні, предмети розкоші зі срібла та золота тощо), як і «питьє» війську, а компенсували свої витрати натуральними зборами з населення; 3) «татарщина» не була податком на утримання татар, оскільки для цього існував «корм», згаданий у ханському ярлику 1267 р.

References

- Kupchynskiy, O. (2004). Akty ta dokumenty Halycsko-Volynskoho kniazivstva XIII – pershoi pol. XIV st. Doslidzhennia. Teksty [Acts and documents of the Galicia-Volhynia principality of the 13th – the first half of the 14th c. Researches. Texts]. Lviv, Ukraine.
- Dzhanov, O. (2021). Knyha Masarii Kafy 1441–1442 rr. [The book of Masarya Kafa of 1441–1442]. *Ucrainica Medievalia*, 4, С. 308–376.
- Tolochko, P. (Ed.). (2020). Halycsko-Volynskiy litopys: tekstolohiia [Galician-Volyn chronicle: textology]. Kyiv, Ukraine.
- Dzhanov, O. (2019). Kaffa, Krymskoe khanstvo y osmany v 1454–1456 hh. [Kaffa, the Crimean khanate and the Ottomans in 1454–1456]. *Suhdeiskiy zbirnyk – Sugdei bulletin*, 2 (VIII), С. 79–163. Kyiv, Ukraine.

Гулевич Владислав Петрович – магістр історії, головний консультант Управління по зв'язках з місцевими органами влади і органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України (Київ, Україна).

²⁹ Lietuvos Metrika. Kn. nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5. Vilnius, 2012. № 194. P. 119.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России: В 5 т. Санкт-Петербург, 1848. Т. II. 1506–1544. № 13. С. 11; № 168. С. 216–217; Lietuvos Metrika. Kn. nr. 5. № 449. P. 286–287 = Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. 1340–1506. № 193. С. 343.

³¹ Полное собрание русских летописей. Москва: Наука, 1975. Т. 32: Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного. С. 101.

³² Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. № 70. С. 88 = Lietuvos Metrika. Kn. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8. Vilnius, 1995. № 613. P. 453.

³³ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. Киев, 1889. С. 138.

³⁴ 1501: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комисиєю. Санкт-Петербург, 1863. Т. I. № 36. С. 27–28; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25. (1387–1546): Užrašymų knyga 25. Vilnius, 1998. № 36. P. 101–103; 1509: Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. № 54. С. 64–66; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8. Vilnius, 1995. № 363. P. 279–281.

³⁵ 1507: Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. № 30. С. 33–36; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. № 289. P. 240–242; 1529: Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. С. 207–211; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25. № 130. P. 187–191.

³⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. № 61. С. 78; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Москва, 1892. С. 487.

³⁷ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. Pabaigos kopija). Vilnius, 1997. № 248. С. 212. Пор.: Литовська Метрика. Кн. 561. Ревізія українських замків 1545 р. Київ, 2005. С. 113.

Gulevych Vladyslav – MA (history), chief consultant department for relations with local authorities and local self-government bodies of the Verkhovna Rada of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
E-mail: gulevych_v@ukr.net

WHAT IS «TATARSHCHYNA» FROM THE WILL OF VOLYN PRINCE VOLODYMYR VASYLKOVYCH (1287)?

The purpose of the article is to find out what the «tatarshchyna» was from the will of the Volyn prince Volodymyr Vasylykovich (1287). Novelty: «tatarshchyna» has not yet been the subject of a special study. In the sources of the 13th c., it is mentioned only once and never in the 14th c. Therefore, references to «tatarshchyna» and «ordynshchyna» in the sources of the 15th–16th c. were analyzed to determine its essence and content. Conclusions: «Tatarshchyna» was an irregular extraordinary and not clearly determined tax on princely needs related to Mongols.

Key words: Romanovychs princes, Mongol taxes, «tatarshchyna».

Дата подання: 27 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 16 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гулевич, В. Що таке «татарщина» із заповіту Волинського князя Володимира Васильковича (1287 р.)? *Сіверянський літопис*. 2024. № 5 С. 5–9. DOI: 10.58407/litopis.240501.

Цитування за стандартом APA

Gulevych, V. (2024). Shcho take «tatarshchyna» iz zapovitu Volynskoho kniazia Volodymyra Vasylykovycha (1287 r.)? [What is «tatarshchyna» from the will of Volyn prince Volodymyr Vasylykovich (1287)?]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 5–9. DOI: 10.58407/litopis.240501.

